

РЕГІОНАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ТА ЕМПІРИЧНІ ОЦІНКИ

Терон І.В., к.е.н., с.н.с.

*Інститут демографії та соціальних досліджень
імені В.М. Птухи НАН України*

Визначено провідну роль соціального капіталу у забезпеченні ефективності процесів євроінтеграції та модернізації України. Показано, що соціальний капітал визначає економічну і політичну конкурентоспроможність країни. Доведено, що регіональна диференціація соціального капіталу є джерелом соціальної напруженості та обмежує платформу суспільної підтримки євроінтеграційних реформ і підвищення життя населення. Запропоновано показники якісних та кількісних характеристик соціального капіталу в регіонах країни. З'ясовано «стартовий» рівень регіонів в умовах проведення адміністративної реформи та децентралізації. Визначено проблеми та диспропорції, асиметричність та непродуктивність формування соціального капіталу на ринках праці.

Ключові слова: соціальний капітал, регіональні диспропорції, соціальні зв'язки, продуктивність економіки, ринок праці.

Постановка проблеми. Етапи постіндустріальної трансформації країн світу в умовах глобалізації докорінно змінили уявлення про рушійні сили і співвідношення пріоритетних чинників соціально-економічного розвитку, роль і місце людини в цивілізаційному процесі. Новітніми закономірностями розвитку конкурентоспроможних ринкових економік в ХХІ ст. стала їх соціалізація та використання соціального капіталу в якості домінантної продуктивної сили, а також каталізатора ефективного використання інших видів і форм капіталу. Ми виходимо з того, що масштаби накопичення і структура соціального капіталу визначають перспективи як економічного процвітання і розвитку соціально-політичної сфери українського суспільства, а також успішність процесів євроінтеграції. В умовах загострення проблем соціального відторгнення та бідності працюючого населення, зростання проблем партнерської взаємодії і дефіциту довіри у соціально-трудої сфері, поширення в усій економіці опортуністичних практик своєчасним і справедливим є висновок Е. Лібанової, що криза має не фінансово-економічний, а системний характер, і її коріння криється в загальних суспільних негараздах, зокрема в тотальній недовірі, яка панує в сучасному світі, її подолання пов'язане із модернізацією всього суспільства [1, с.24]. Деструктивна дія соціальної нерівності та позбавлення, традиційне неврахування в програмах реформ інституційних особливостей регіонального розвитку, примножені на мутацію соціального капіталу, формують пастку усталеного гальмування соціально-економічного розвитку регіонів України і відтворення регіональної асиметричності та диспропорцій, які наразі вже перетнули критичну межу і загрожують національній безпеці та цілісності української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що категорія соціального капіталу була введена в науковий обіг Л. Дж. Ханіфаном майже століття тому [2], увага наукових кіл до проблематики соціального капіталу

сформувалася значно пізніше і донині в економічній науці вона залишається однією з найменш розроблених у методологічному, методичному і прикладному змістах. Дослідженню концепції соціального капіталу (далі по тексту – СК) присвятили свої розробки такі відомі зарубіжні вчені, як П. Бурдьє, Дж. Коулман, Г. Лоурі, Р. Патнем, П. Маскел, А. Портес, Ф. Фукуяма, О. Коньков, І. Діскін, В. Радаєв, В. Степаненко, Л. Стрельникова та інші. Серед вітчизняних публікацій науковий і практичний інтерес становлять, зокрема, праці А. Бови, В. Геєця, О. Демківа, А. Колота, Н.Хоми, В. Онікієнка. За теоретико-методологічним та практичним вирішенням дана проблема багатоаспектна, однак найбільшого поширення і серед зарубіжних, і серед вітчизняних фахівців набули саме соціологічний, культурологічний, політичний напрями, які реалізують структурний підхід до дослідження соціального капіталу. Теоретичні питання окремих економічних аспектів впливу довіри як складової СК досліджують В. Геєць, М. Горожанкіна, А. Гриценко, О. Грішнова, В.Онікієнко, Л.Ємельяненко. Процесний же підхід, що передбачає оцінку економічних результатів СК як феномену, що має не лише суспільну, але й економічну природу, досліджений значно менше. Емпіричні розробки переважно базуються на результатах соціологічних опитувань. До небагатьох публікацій, в яких зроблена спроба формалізувати зв'язок між індикаторами соціального капіталу та економічними параметрами функціонування підприємств, економік регіонів чи країн, належать роботи Т. Кейсі [3], Е. Мігуелеса та інших [4], О. Рогожина та І. Макаренка [5]; Н. Гражевської, Ю. Петрушенка, Н. Костюченко [6], І. Журавльової та К. Немашкало [7]. При цьому слід відзначити дискусійність використаних для оцінки економічної результативності соціального капіталу статистичних показників через недостатню обґрунтованість їх зв'язку з СК; подекуди зосередженість пошуків на вузьких, специфічних економічних параметрах чи навпаки, на тих інтегральних індикаторах, які акумулюють у собі нелінійний вплив не лише СК, а й інших важливих детермінант економічного розвитку. Крім того, наявні дослідження зорієнтовані на позитивні ефекти, хоча, як підкреслюють Ю. Привалов, О. Рогожин, Ю. Саєнко та А. Бова, СК може бути як продуктивним, так і деструктивним [5, с.83; 8], позначаючись руйнівними асоціальними ефектами. Зазначений факт ускладнює інтерпретацію та порівняння результатів емпіричних дослідницьких програм та обмежує їх прикладну значимість. У [8; 9; 10] автором із застосуванням процесного та системно-структурного підходів обґрунтовано теоретико-методичну схему регіональної оцінки СК, апробовано процедуру факторного аналізу його структури та вплив складових СК на продуктивність суспільної праці в економіці України. З урахуванням критичного рівня регіональної диспропорційності в процесах економічного, політичного і соціального розвитку виникає необхідність поглиблення методичних засад оцінки стану СК та економічних ефектів його функціонування на рівні регіонів як основи обґрунтування стратегічних пріоритетів розвитку територій, розробки

заходів державної регіональної політики щодо подолання негативних тенденцій у соціально-економічному розвитку регіонів, а також удосконалення якісних характеристик соціального капіталу регіонів України.

Постановка завдання. Метою роботи є оцінка продуктивності СК регіонів за виокремленими групами та ідентифікація специфічних регіональних проблем та ефектів соціального капіталу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження побудоване на визначенні соціального капіталу як сукупності реальних або потенційних ресурсів, доступність економічних агентів до яких завдяки їх приналежності до стійкої, відносно замкненої мережі інституціоналізованих зв'язків або відносин взаємного визнання і реципрокності дає змогу таким агентам здійснити суспільно-економічну капіталізацію цих зв'язків, їх конвертацію в інші види капіталу та отримати визначену ренту. У своїй роботі ми виходимо з розуміння феномену соціального капіталу, що має соціально-економічну природу, формується та накопичується у певної соціальної групи та: багатокomпонентність, мультифункціональність структури і величина ресурсу якого визначається потенціалом інституційних одиниць — індивідуальних і колективних членів цієї групи (структурно-функціональний підхід); динаміка генерування, нагромадження і циркулювання якого в межах групи якого визначається щільністю внутрішньогрупових комунікацій в межах стійкої мережі інституціоналізованих зв'язків або відносин взаємного визнання (процесний підхід до вивчення СК); «абонемент» на користування яким одиничного агента залежить від інтенсивності, пролонгованості та реципрокності його взаємодії з іншими членів групи [9, с.358-359].

Виходячи з визначеної мети та сутності СК і таких його властивостей, як обмеженість, конвертованість, здатність накопичуватися і створювати нову вартість, для оцінки регіональної диференціації доцільно узяти ті індикатори, які безпосередньо свідчать про конкретні ефекти (негативні та позитивні) конвертації довіри відносин взаємного визнання (індивідуальних та групових) на усіх рівнях економічної діяльності: макро-, мезо- та мікро. Приймаючи за аксіому, що соціальний капітал примножує суспільне багатство та покращує рівень життя населення, при відборі показників, орієнтуємося на наявність їх зв'язку (у т.ч. і лагового) з такими результируючими економічними параметрами, як валовий регіональний продукт та наявний дохід (витрати) населення. З урахуванням зазначеного відібрано статистичні показники за 2014 р. та сформовано групи регіонів, найбільш подібних за виокремленими параметрами. Операцію формування кластерної структури на основі жорсткої моделі кластерної структури (розбивка множини об'єктів на непорожні підмножини, кожний регіон може належати лише до однієї групи) реалізовано в програмному пакеті Statistica 6.0. Середні значення (координати) параметрів за кожним з виокремлених кластерів наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Координати центрів кластерів за станом соціального капіталу

Показники	Номер кластеру				
	1	2	3	4	5
Питома вага заробітної плати в загальному обсязі доходів населення регіону, %	52,6	44,1	39,82	35,25	33,12
Питома вага соціальних допомог у загальному обсязі доходів населення регіону, %	10,3	22,4	20,27	24,52	23,69
Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму, %	4,2	14,6	10,40	15,93	20,66
Рівень зайнятості населення у віці 15–70 років, %	62,6	57,2	56,97	55,08	55,70
Рівень безробіття населення (за методологією МОП) у віці 15–70 років, %	6,7	9,5	8,50	9,78	10,33
Навантаження на одне вільне робоче місце (вакантну посаду)	2,0	15,5	26,67	62,33	20,80
Рівень зареєстрованого безробіття працездатного віку, %	1,0	1,4	2,10	2,43	2,34
Кількість працівників, які охоплені колективними договорами, у % до облікової кількості штатних працівників	61,3	67,9	79,62	82,70	82,92
Частка працівників, що пройшли професійну підготовку та підвищення кваліфікації, у % до облікової кількості штатних працівників	8,2	15,7	11,28	10,62	10,41
Частка працівників, заробітна плата яким нарахована в межах 2 прожиткових мінімумів	42,4	46,8	55,98	57,45	60,72
Коефіцієнт плинності кадрів	34,7	29,1	24,75	24,68	22,97
Кількість розлучень на 1000 осіб наявного населення	3,4	3,7	3,37	3,43	2,94
Медіанний вік чоловіків, що беруть шлюб	29,0	27,8	27,37	26,13	25,92
Медіанний вік жінок, що беруть шлюб	26,9	24,6	24,23	23,40	23,19
Демографічне навантаження на населення у віці 16–59 років особами у віці до 15 років	244,0	238,0	250,5	255,0	283,0
Кількість осіб, щодо яких розглянуто справи по адміністративним порушенням, на 1000 осіб	121,1	38,6	76,97	59,76	68,55
Кількість хворих на активний туберкульоз, що перебували на обліку у медичних закладах на кінець 2014 року, за регіонами (на 10 000 населення)	43,1	93,7	65,23	72,62	61,86
Поширеність захворюваності на розлади психіки та поведінки внаслідок наркологічних розладів (особи, що перебували на обліку у медичних закладах з метою лікування і реабілітації, на 100000 тис населення)	303,4	236,9	161,5	141,2	117,6

Виокремлені кластери мають такі характеристики:

Кластер 1 – м.Київ — найбільш розвинений у соціально-економічному відношенні регіон. Завдяки привілейованому столичному положенню місто має розвинений, порівняно з іншими областями, ринок праці, диверсифікованість та місткість якого надає достатньо можливостей для реалізації економічної активності мешканців, а отже — і для накопичення і

обміну соціальними капіталами різних груп. Найвищий рівень розвиненості комунікацій дає змогу формувати відкриті соціальні мережі з достатньою щільністю, сприятливі для накопичення СК. Разом з тим, попри зорієнтованість топ-менеджменту багатьох компаній столичного регіону на впровадження передових практик управління персоналом, що передбачають формування лояльного, згуртованого персоналу, соціальний капітал на мезорівні (виробничих/професійних груп, колективів) відзначається нормативною (і часто хибною) лояльністю, низькою реципроктивністю стосунків членів соціальних мереж і тому має обмежену здатність капіталізуватися. Одна з найвищих в країні тривалість пошуку роботи, найвищі показники плинності і в цілому — мобільності робочої сили, найнижчі рівні охоплення колективно-договірним регулюванням та інвестування роботодавців у професійний розвиток персоналу, і одночасно — найвищі трудові доходи, найменший вплив на індивідуальний добробут соціальних трансфертів свідчать про домінування саме родинного СК ринково орієнтованого відкритого типу. Активна громадянська позиція, численні акти волонтерської активності мешканців міста є ознаками формування продуктивного СК на суспільному /громадівському рівні. З іншого боку, граничні показники поширеності соціально небезпечних хвороб та адміністративних порушень на тлі кризи інституту сім'ї, є ознаками ймовірного негативного переродження СК спільноти столичного регіону.

Кластер 2 утворюють Дніпропетровська, Донецька області — високорозвинені промислові області. Попри суттєві відмінності у соціально-політичній ситуації та економічній ситуації цих регіонів, особливістю цього територіального кластеру є традиційно високий рівень злочинності — і адміністративних порушень, і тяжких та особливо тяжких злочинів, і рецидивів явищ злочинності. «Побутовий» рівень позначений найвищими в країні показниками депопуляції населення (вираженої через демографічне навантаження особами у віці до 15 років), заборгованості населення з оплати житлово-комунальних послуг, соціально небезпечних хвороб, кримінальної злочинності (у різних її формах) та адміністративних порушень. На мезорівні домінує закритий і когнітивний тип соціального капіталу, невиключність у споживанні благ якого існує лише для членів клубу, тобто певного кола економічних агентів. Такий соціальний капітал стратифікує регіональні спільноти, що в умовах інституціональних обмежень участі працівників в управлінні підприємством, значного розвитку тіньової економіки, депресивності та згортання сфери прикладання праці позначається на макро- (регіональному) рівні високими показниками майнової та інституційної (статусної) поляризації населення, соціальної напруженості та конфліктності. Можна стверджувати, що цей кластер за станом та динамікою СК є найбільш проблемним, а тенденції згортання структурного типу цього капіталу і темпи формування деструктивних його форм гальмують процеси політико-економічної модернізації країни та сигналізують про наявність системних загроз національній безпеці.

Кластер 3 охоплює Запорізьку, Київську, Львівську, Одеську, Полтавську, Харківську області — високорозвинені у промисловому, аграрному, трудовресурсному, соціально-культурному аспектах. Дані регіони характеризуються достатньо сприятливими можливостями нарощування потужного продуктивного СК — відносно задовільним рівнем життя населення, масштабними соціальними мережами та інтенсивністю комунікацій в них, традиційною активністю колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин та соціальних діалогів на рівні облдержадміністрацій, обласних рад, організацій роботодавців та виробничих профспілкових організацій, порівняно достатньою довірою до регіональних органів влади. До основних обмежень формування продуктивного СК слід віднести порушення динамічної рівноваги у політичній сфері, прогресуючі тенденції інституційних деформацій на національному рівні та порушення балансу інтересів регіональних спільнот та центру в процесі інституційних реформ, загострення соціальних проблем, що може позначитися масовими проявами протиправної поведінки.

Кластер 4 утворюють Вінницька, Івано-Франківська, Луганська, Миколаївська, Хмельницька, Черкаська області. Така різномірність дещо сприяла усередненню положення центрів третьої групи, яка не має спектру яскраво виражених характеристик чи особливостей СК. У цілому соціальний капітал областей характеризується невисокими загальноекономічними можливостями та масштабністю використання суто регіональних ресурсів, трансформацією культурної солідарності та низькою ефективністю традиційних інститутів соціально-трудового розвитку. Потужність і щільність вертикальних і горизонтальних комунікацій як на рівні територіальних/обласних спільнот, так і на мезорівні відносно невисока. Основними причинами подальшого негативного переродження СК можуть стати асиметричність економічного розвитку територій та інституційні пастки адміністративно-територіальної реформи, що знизить і без того невисокий рівень доходів населення. Висока залежність рівня життя громадян від соціальних допомог в умовах нестабільності соціально-економічної ситуації та обмеженості держбюджету і можливостей легальною працею забезпечити бодай мінімально необхідний добробут, зростання чисельності зневірених через незадоволеність життєвих потреб формує несприятливе соціальне середовище з проявами конфліктності та явищами соціального протесту та спричинить швидше слабко контрольоване латентне переродження відкритого, нейтрального та структурного СК у його когнітивні деструктивні форми на регіональному рівні та прискорене формування на рівні локальних громад.

Кластер 5 - Волинська, Житомирська, Закарпатська, Кіровоградська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька, Чернігівська області. Ця група економічно є порівняно однорідною. У вертикальній структурі СК переважають домінування СК мікрорівня (домогосподарств) та найвища (порівняно іншими кластерами) зорієнтованість на традиційні норми моралі, культури, родинні цінності та підтримку родинного

добробуту. У структурі соціальних зв'язків переважають горизонтальні, і за межами окремих контактних груп ці зв'язки є менш регулярними; підтримка з боку членів родини та близьких друзів, як правило, більш активна, ніж підтримка професійних чи виробничих груп. На рівні територіальних спільнот СК відзначається відносними законослухняністю, толерантністю і довірою до інститутів держави, церкви тощо. На сьогодні в першу чергу саме усталена депресивність регіональних економік, реформаторські прорахунки центральної влади, попри різноманітність і різновекторність політичних уподобань, визначають динаміку і тенденції СК територій цього кластеру, а відцентровість, опозиційність та деструктивність СК на рівні регіону забезпечуватиметься експлуатацією громадських ресурсів і зловживанням суспільною довірою з боку інституційних одиниць, що мають можливості розпоряджатися економічною, соціальною, політичною рентою регіонів.

Висновки. Як показали емпіричні дослідження, наявні значні міжрегіональні відмінності у процесах формування та розвитку соціального капіталу. Така територіальна диференціація є наслідком і відображенням послаблення міжгрупових соціальних зв'язків. Крім того, соціальні зв'язки, що використовуються різними соціальними групами регіонів, неоднакові, а ефективність капіталізації цих зв'язків у межах певних соціальних мереж економічно досить диференційована не лише на рівні окремих індивідів, а й на рівні соціальних спільнот, при цьому особисті контакти в усіх областях продовжують відігравати роль важливого інструменту конкуренції.

На перший погляд, існує суперечність між відносно високим рівнем розвитку та деструктивністю і руйнівними тенденціями СК окремих регіонів. Однак слід мати на увазі, що СК, порівняно з іншими видами капіталу, відзначається значно більшою інерційністю і його продуктивний запас в умовах кризового падіння регіональної економіки для останньої відіграє роль своєрідної «подушки безпеки». Однак неконтрольована і безкарна маніпуляція цим на сьогодні найціннішим резервом забезпечення національної економічної і політичної незалежності, гальмування територіальної дифузії соціально ефективних соціальних практик ЄС, домінування в державній політиці непродуктивних екстенсивних чинників нарощування СК вже спричинює практично не відновлюване скорочення продуктивних і відкритих його форм. Це, в свою чергу, гальмуватиме перехід до траєкторії економічного зростання та досягнення необхідної злагоди української нації. Перспективи подальших наукових розвідок, як уявляється, мають розгортатися у напрямі структурної оцінки соціального капіталу у зв'язку з процесами модернізації економіки та пошуками резервів зниження соціальної напруги.

Список використаних джерел:

1. Лібанова Е.М. Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. — 2011. — № 1(15). — С.24—38.
2. Hanifan L.J. The Rural School Community Center / L.J. Hanifan // Annals of the American Academy of Political and Social Science. — 1916. — Vol. 67. — P. 130—138.
3. Casey T. Social capital and regional economies in Britain / Terrence Casey // Political Studies. — 2004. — № 51. — P. 96—117.

4. Miguelez Ernest, Moreno Rosina, Artis Manuel. Does social capital reinforce technological inputs in the creation of knowledge? Evidence from the Spanish regions. IAREG (Intangible Assets and Regional Economic Growth) Working Paper 5/10. AQR-IREA, University of Barcelona, October 2009. — 43 p. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.iareg.org/fileadmin/iareg/media/papers/wp5-10MiguelezMorenoArtis.pdf>.

5. Рогожин О.Г., Макаренко І.П. Інноваційний соціальний капітал: питання ідентифікації та вимірювання // Демографія та соціальна економіка. — 2013. . — № 2(20). . — С.82. —92.

6. Grazhevskа N. Impact of social capital characteristics on the effectiveness of community-based approach to local development / N. Grazhevskа, Y. Petrushenko, N. Kostyuchenko // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка. — 2013. - № 152. — С.34-39.

7. Журавльова І. В. Емпіричні дослідження формування соціального капіталу на мезорівні / І. В. Журавльова, К. Р. Немашкало // Бізнес Інформ. —2014. — № 9. — С. 65—72.

8. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного / А. Бова // Економічний часопис ХХІ. — 2003. — № 5. [Електронний ресурс]. — Режим доступу до статті: <http://soskin.info/ea/2003/5/20030517.html>.

9. Терон І.В. Сутність та властивості соціального капіталу в контексті відтворення робочої сили (методологічні аспекти дослідницької програми) / І.В. Терон // Продуктивні сили і регіональна економіка: [зб. наук. праць]: у 2 ч. — К.: РВПС України НАН України, 2008. Ч. 2. — 2008. — С. 357–362.

10. Терон І.В. Методична схема регіонального аналізу розвитку соціального капіталу / І.В.Терон // Стратегія розвитку України. Науковий журнал. Серія: Економіка, соціологія, право. — 2011. — № 2. — С.200—206.

11. Терон І.В. Моделювання формування продуктивного соціального капіталу на ринку праці // Стан і перспективи розвитку соціальної відповідальності економічних суб'єктів в сучасному світі : матеріали МНПК (21-22 листопада 2013 р.) / Відповідальний редактор Євтушенко В.А. — Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2013. . — С.300—302.

Рецензент – д.е.н., професор Махмудов Х. З.

УДК: 330.342:167

СКЛАДОВІ ВИРОБНИЧО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ГАЛУЗІ РИСІВНИЦТВА ТА УПРАВЛІННЯ ЕФЕКТИВНІСТЮ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ЯК ЧИННИКОМ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

Уманська В.В., аспірант

Херсонський державний аграрний університет

Визначено особливості виробничо-ресурсного потенціалу галузі рисівництва, його складу та структури. Виявлено чинники та проблеми ефективного використання та ресурсозбереження. Обґрунтовано чинники та критерії їх оцінки. Визначено напрями удосконалення структури виробничо-ресурсного потенціалу на засадах державної підтримки з метою забезпечення конкурентоспроможності галузі.

Ключові слова: *рисівництво, галузь, виробничо-ресурсний потенціал, структура, використання, ресурсозбереження, ефективність, чинники, конкурентоспроможність, управління, державна підтримка.*

Постановка проблеми. Для сучасної аграрної сфери економіки України актуальними є створення умов для розвитку економічно ефективних ви-